

Intézményfenntartói szervezetrendszer módosulása – újfajta kutatói igények jelentkezése – közirat és magánirat elmosódó határai – nemzeti emlékezet országos és helyi vonatkozásai – eltérő iratértékelési szempontok – posztmodern levéltár: egy fokozottan hagyományokra építő szakmai kultúrát ért megannyi „provokatív” felvetés. Ugyanakkor csaknem bizonyosak lehetünk benne, hogy a kilátásba helyezett új levéltári törvényben is már számosat viszonylítunk ezen megközelítések közül. Magától értetődő, hogy a magyar levéltári közösséget ért fenti kihívások a szakmai publikációk tekintetében is lépésváltást igényelnek.

A Szemle szerkesztősege a továbbiakban ezért fokozott figyelmet kíván szentelni az eddig csak kevésbé méltányolt újfajta szempontok mennél szélesebb körű megismertetésének. Mindazonáltal fontos körülmény az is, hogy az újszerű megközelítéseket a szakmai hagyományok és gondolkodásmód történeti folyamatának ismeretében, arra mintegy reflektálva értékeljük. Hagyomány és megújulás közötti szemléleti igényét, egyszersmind a lehetséges perspektívákat vetíti föl az alábbi írás is.

KECSKEMÉTI KÁROLY

LEVÉLTÁR ÉS EMLÉKEZET

LEVÉLTÁRI PARADOXONOK

Konferenciánkon a kulturális örökség és a nemzeti emlékezet szinte minden intézményes és elvont komponenséről szó lesz.¹ Ebbe a kontextusba kell illeszteni a levéltárakat, ami azt jelenti, hogy szüntelenül szem előtt kell tartani a nemzeti emlékezet két másik intézményes univerzumát: a könyvtárat és a múzeumit is – a közös célokat, gondokat és technikákat egyfelől, a specifikus feladatokat, nehézségeket és kényszerűségeket másfelől.

Kezdjük mindjárt, bár csupán utalva a főbb mozzanatokra, a történelmi háttérrel. Az eddig ismert legrégebb – négy-ötezer éves – levéltárakat a Közel-Keleten ásták ki a régészek. Az egykori anatóliai, szíriai, mezopotámiai és iráni királyságok (Mari, Ugarit stb.) ezrével készítették és tartották rendben diplomáciai, közigazgatási és kincstári cserép-irataikat. Az írásos jogbiztosítás uralkodott az egész ókori mediterrán világban, de az évezredek irattermelésének csak parányi töredéke maradt meg: ékírásos cserepek rég eltűnt városok romjai között és – hála az egyiptomi klímának – papirusztekercsek. (A könyvtárak a levéltárakkal egyidőben születtek, ugyanazokon a vidékeken, nem jogok, hanem a kollektív emlékezet fennmaradásának biztosítására. Nem szerződéseket, adórajstromokat és kormányzósági jelentéseket őriztek, hanem kultikus szövegeket, költeményeket, évkönyveket és filozófiai, geometriai, csillagászati és történeti írásokat.)

A középkori Európa nem felejtette el az írást, de az újjáéledt jogbiztosító írásbeliség csak a 12. században kezd általánossá válni. Az írott jog elterjedésének következtében, a fejedelmi udvaroktól és érsekségektől kezdve le a városi céhekig és nemesi birtokokig minden intéz-

¹ A tanulmány eredeti változata elhangzott „Kulturális örökség, kulturális közvagyon” című konferencián. (Országos Széchényi Könyvtár, 2004. november 22–23.) Megjelent: *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Szerk. GYÖRGY PÉTER, KISS BARBARA, MONOK ISTVÁN, Bp., 2005. 93–104.

ménynek és közösségnek létérdeke volt az adománylevelek és egyéb akták (végrendeletek, felmentő ítéletek, számadások, határjárások stb.) megőrzése. A középkori várost nem kellett szankciókkal fenyegetni, hogy gondoskodjék iratainak biztonságáról. Büntetni az oklevél-hamisítókot kellett. Majd megjelennek az iratok hitelességét garantáló intézmények: a közjegyzők is. (A magyar korona országaiban, a káptalani és a konventi hiteles helyek látták el ezt a funkciót.)

Így halmozódtak fel ezrével azok az irategyüttesek, amelyek az utolsó 200 év során kerültek közlevéltári (esetleg könyvtári kéziratári) őrizetbe. Ellentétben a krónikákkal és visszaemlékezésekkel, a levéltári iratanyag nem az utókor tájékoztatásának, hanem konkrét folyó ügyek elintézésének érdekében készült és készül ma is. De ezer, ötszáz, száz vagy húsz évvel keletkezése után, a kutatóteremben a hatósági tevékenység végterméke nyersanyaggá válik, a kutatás nyersanyagává. Forrásértéke végtelen, attól függően, hogy a kutató mit fedez fel benne, és milyen más forrásokkal kombinálja. A tihanyi alapítólevél I. Endre és a bencés rend közötti kapcsolat dokumentumaként készült, egyszerűen a legrégebb magyar nyelvemlék és a 11. századi gazdálkodás, életforma, társadalmi szerkezet, toponímia, stb. megértéséhez nyújt biztos támpontokat. A levéltárak létoka (raison d'être), tevékenysége és sajátos intellektuális szerepe ezen a paradoxonon alapul.

A paradoxonoknak ezzel még nincs vége. A művelt közönség, a francia Nagy Évszázad *bonnête homme*-ja bizonyára meglepődik, ha felfigyel arra, hogy milyen szétszórta, szegényes és hiányos a szakirodalom a levéltárak történetéről, holott a szakma hivatása az, hogy biztosítsa a történelmi emlékezet és kontinuitás fennmaradását. A könyvtártörténet virágzó diszciplínává fejlődött, a téma irodalma olyan gazdag, hogy szakkönyvtárakat igényel, és specializált antikváriusoknak ad megélhetési lehetőséget. A levéltártörténeti bibliográfia, néhány igényesebb monográfiától, nem túl bő, általában egy országról szóló szintézistől és lexikonok valamint enciklopédikus igényű kiadványok fejezeteitől eltekintve, szűk témákat taglaló, folyóiratokban, kongresszusi aktákban, tanulmánykötetekben és *Festschriften*-ekben megjelent cikkeket tartalmaz. Az így rendelkezésre álló publikált anyag természetesen lehetővé teszi az érdeklődőknek, hogy kövessék a levéltárak történetét az ókortól a 21. századig, ám mégis megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy ez a bibliográfiai szegénység a levéltárak ma oly sok országban tapasztalt nehéz helyzetének egyik, talán nem is mellékes oka.

A képviselők, miniszterek, államtitkárok, bírók, kormánytisztviselők, diplomaták, bankárok, jogtanácsosok és újságírók, tehát mindazok, akik beleszólnak az egyes országok ügyeinek intézésébe, formálják a közvéleményt és szerepelnek a nemzetközi fórumokon – tisztelet a kivételnek – nem sokat tudnak a levéltárakról. A könyvtárakat ismerik már gimnazista vagy egyetemista koruk óta, a múzeumokat és kiállításokat, diákeiké befutása után is látogatják, hivatalosan vagy családjilag, otthon és külföldön, de a levéltárakról, legfeljebb ha hallomásból tudnak egyet s mást. Politikai körökben pártállástól, nemzetközi szervezetekben az adott geopolitikai súlytól avagy helyzettől függetlenül – legyen az adott hozzászólás barátságos avagy elutasító – még akkor is, ha az nem sülyed az „ugyan kit érdekel a poros papír” szemlélet nivójára, úgy fogják fel a levéltárügyet, mint a levéltáros lobby érdekszféráját.

Tudom, hogy ilyenfajta értetlenséggel könyvtárosok és muzeológusok is találkozhatnak, de, szerencséjünkre, nem olyan gyakran és nem annyi fórumon, mint a levéltárosok. Talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy míg a szomszéd területeken néha kemény csatákat kell vívni az ügyért, a levéltáros pálya örökös keresztes hadjárat, amely olykor-olykor bevesz ugyan egy erődöt, de a harcot másnap mégis újra kell kezdeni.

A levéltár fogalma

1982. április elején, az Egyesült Királyság főlevéltárosát (*Keeper of the Records of the United Kingdom*) telefonon kérte a Külügyminisztérium. A hívás oka: majdnem negyven békeév után, a diplomaták már nem tudták, hogyan kell hadat üzeni, erről kértek felvilágosítást. A Falkland/Malvinas háború végül is hadüzenet nélkül zajlott le...

Ugyanez év október 18-án vagy 19-én, a francia köztársasági elnökség kereste meg a levéltárak főigazgatóját (*Directeur général des Archives de France*) azzal a kérdéssel, hogy hogyan szervezendő meg a nemzet alattjának – ez esetben Pierre Mendès-France-ról volt szó – temetése. A francia baloldal 1958-tól 1981-ig ellenzékben volt, s így nem volt tapasztalata az állami ünnepegek és szertartások rendezésének szabályait illetően.

Az 1990-es évek első felében, a magyar, lengyel, cseh stb. levéltárosok szolgálati idejük nagyobbik részét az 1945 utáni kisajátítások áldozatainak kártalanításához szükséges bizonylatok kiállítására fordították.

Az 1960-as években, az egyik nyugat-afrikai országban (egykor francia gyarmat volt) felépült egy vízi erőmű, gáttal és mesterséges tóval. Az elborított területek földművelő és állattenyésztő gazdáit persze kártalanították. A levél- és irattárügy nem lévén megszervezve, az indemnizációt dokumentáló iratok, nem túl hosszú idő után elkallódtak – és ez kitudódott. Az állam kénytelen volt újból fizetni.

Végül a múlt században vagy ötven, a mai politikai térképen szereplő ország lakosságát figyelte óriási apparátussal a titkos rendőrség (Cseka és utódai, Gestapo, PIDE, Stasi, ÁVO, Securitate stb.). Az állampolgárok millióiról készült jelentés- és dossziétömeg adatanyagának hitelessége persze kétségszerű és a raktárkilométereket elfoglaló akták nagy része, a terrorhullámok éveitől vagy hónapjaitól eltekintve, amúgy sem került gyakorlati felhasználásra. Az állam nem feltétlenül gyilkolt meg, zárt koncentrációs táborba, börtönbe vagy elmeegógyintézetbe, fosztott meg állásától, telepített ki vagy távolított el az egyetemről mindenkit, akiről olyan jelentés készült, amely alkalmassá tett a megtorló intézkedést is maga után vonhatott. A cél az volt, hogy minden állampolgár tudja: saját – valamint családjának és barátainak – sorsa a politikai rendőrség kezében van, akkor is, amikor éppen nyugalmasabb idők járnak, és senkit sem fenyeget gázkamra vagy internáló tábor, nincs éhínség, a festők számára lehetővé teszik, hogy ne csak giccset fessenek, és a külföldi rokonokat is meg szabad látogatni.

E néhány példa azt hiszem kellő élességgel világítja meg, hogy a kulturális örökséghez tartozás nem méríti ki a levéltárakban őrzött iratanyag meghatározását.

A levéltári intézmény definíciója sem egyszerű, mert nem alakult ki az egyes fogalmakat egymástól megkülönböztető, azaz eléggé differenciált terminológia. Ugyanez a szó szolgál az egyes intézmények, családok stb. megőrzött vagy összegyűjtött és többé-kevésbé rendezett, kisebb-nagyobb (egy péc, egy szekrény, egy szoba, egy-két raktárhelyiség) irategyüttesének, mint az Egyesült Államok 600 000 folyóméternyi Nemzeti Levéltárának jelölésére. Bár néhány nyelven, így magyarul is, más szó jelöli az egyes szervezetekben működő és szerv által termelt iratokat kezelő és megőrző intézetet, mint a törvényesen meghatározott gyűjtőkörű, történelmi értékű már nem aktív irategyütteseket átvéő, véglegesen megőrző és a kutatás rendelkezésére bocsájto levéltárat, a szakma minden nyelvterületen beleütközik a terminológiai szegénység és bizonytalanság okozta problémákba. Egyébként angolul is van külön terminus az élő iratokra és kezelésükre (records, records management) egyfelől, a levéltárra és a levéltári munkára (archives, archives management) másfelől, de a mindennapi nyelv nem követeli meg ezen a területen a szabatoságot.

A terminológiai bizonytalanság, úgy tűnik, a hagyományban gyökerezik – a téma megérdemelne egy-két levéltártörténeti monográfiát – de újabban, elméleti megalapozást is kapott.

Az 1960 utáni domináns levéltártudomány a szakma egyik sarkalatos elvére² épül. Ezen elv szerint levéltári anyagnak tekintendő minden ügyirat (hagyományos, elektronikus stb.) keletkezésének pillanatától kezdve, függetlenül őrzési helyétől, legyen bár az iratot létrehozó személy íróasztalán, számítógépében vagy szekrényében, a szerv irattárában vagy átmeneti raktárban, és persze a levéltárban, ahová, hosszabb rövidebb idő után kerül végleges megőrzésre a megtermelt iratanyag 1, 10, esetleg 20%-a.

Az elv mellett több igen komoly érv szól.

1. Egy állam, város, intézmény, vállalat stb. működése kontinuum; a kontinuum során keletkezett iratok egy halmazt képeznek. Természetüket tekintve nincs különbség egy 2004-ben és egy 1894-ben felvett minisztertanácsi jegyzőkönyv (a politikai félreértéseket elkerülendő mondjuk Svájcban) vagy egy 1868-ban lezárt és egy 2002-ben kezdődő mondjuk soproni vagy zürichi halotti anyakönyv között. Jenkinson példája még merészebb: nincs különbség a legrégebb, 1131-ben keletkezett pipe-roll (az Exchequer azaz királyi kincstár évi jelentése-tekercse) és a Treasury azaz Állampénztár 1947 évi zárszámadása között.³
2. Noha a megtermelt iratoknak mennyiségileg csak egy töredéke fogja majd túl-élni a jogilag lehetséges selejtezéseket és kerül be a levéltárba, keletkezésének pillanatában minden irat potenciálisan levéltárképes (még egy elvben tíz év múlva kilejtezhető számla is, ha megvesztegetési vagy sikkasztási ügy kapcsán átkerül a bírósághoz).
3. Végül, a levéltári intézmény felügyeleti joga ezen az elven alapszik.

A Felvilágosodás levéltári forradalma.

A konferencia tematikája azonban egy másik elméleti megközelítést igényel, azt a megközelítést, amely a 18. és 19. századi, egymást követő, felvilágosult majd liberális, levéltári forradalmakra épül.

Ha hinni lehet az Internetnek, „Manapság, a Felvilágosodás gyakran minősül történelmi anomáliának, egy rövid pillanatnak, amikor néhány az Észért rajongó filozófus úgy képzelte, hogy a józan ész [az egykori magyar terminológiában józan okosság] és türelem alapjára tökéletes társadalmat lehet felépíteni. Az ábrándot azután elsodorta a Francia Forradalom terrorja és a romanticizmus diadalmenete. Vallásos bölcselők ismételtlen holtta nyilvánították, a marxisták elítélik, mert a polgárság eszméit és hatalmát szolgálta a dolgozó osztályok rovására, a poszt-gyarmati kritikusok elvetik a tipikusan európai fogalmaknak egyetemes igazságként való idealizálását, a poszt-strukturalisták pedig egészében utasítják el a racionális gondolat felvilágosult elképzelését.”

Az elemzés folytatása azután rehabilitálja a Felvilágosodást. A gondolatsort befejező mondat szerint: „Akár elismerjük hatását, akár nem, inkább Voltaire-hez, mint ellenségeihez hasonlóan gondolkozunk.”

De pontosan a levéltárak vonatkozásában, az első felvilágosult forradalom Voltaire szellemétől függetlenül zajlott le egész Európában. A Felvilágosodás filozófusai ugyanis úgy gondolták, hogy az igazi történelem éltető eleme nem a forrás, hanem a koncepció. Peter Gay megfogalmazásában,⁴ a filozófusok „fölényesen lekezeltek a tanult szamarakként elkönyvelt eruditusokat, akik végeztek ugyan némi hasznos munkát, főként saját szándékuk ellenére, de akik nem érdemelték más, mint az utánuk jövő és őrölkük lopó okos történészek ócsárlását. Mondjanak bármit a tudáلكoskodók, történelmet filozófusoknak kell írniok, jelentette ki Grimm.”

Ernst Cassirer maga is beleesik a voltaire-i góg csapdájába, amikor azt írja, hogy Voltaire „a történelmet megszabadította az erudíció ballasztjától, és kiragadta a krónikások zagyvaságaiból. Ezzel a sikerrel büszkélkedett mindenek felett, és erre építette történetírói önértékét.”

A Felvilágosodás korának levéltári forradalma egyszerre indult meg két vonalon. Az egyik vonal a fejedelmi levéltárszervezés, Elio Lodolini kifejezésével a nagy iratkonzentrációk születése⁵ (Koppenhága 1721, Bécs 1749, Varsó 1765, Firenze 1778, Milánó 1781 stb.). Ez a 18. századi állami levéltárszervező akció önmagában talán nem is jelent igazán újat. Úgy is fel lehet fogni, mint a 16. században Spanyolországban⁷ elindult királyi levéltár-összpontosítási mozgalom folytatását (Parma 1593, Poroszország 1598, Vatikán 1610, Svédország 1618 stb.). Ez a látásmód azonban nem kielégítő, mert a felvilágosult fejedelmi levéltárpolitika már nem szorítkozott a kormányzáshoz szükséges vagy a közigazgatás számára hasznos dokumentumok összegyűjtésére. Az alsóbb szintű hatóságok, spontánul vagy fejedelmi utasításra, szintén gondoskodtak irataik rendben tartásáról. 1749-ben szervezik meg a prágai Helytartósági Levéltárat, a magyar rendek 1756-ban állítják fel az Archivum Regnit. II. József tíz éve ebből a szempontból mintaszerű. Galícia számára ő alapította a lembergi központi levéltárat; a magyar megyei és városi iratvédelemre vonatkozó rendeleteit Kassics az Archivum, Documenta és Prothocolla címszavak alatt sorolja fel Enchiridionjában.⁸ A francia királyság nem hozott létre Simancas- vagy Bécs-típusú központi levéltárat. Viszont rengeteg részletintézkedéssel gondoskodott az egyes intézmények (Parlament, azaz a királyi jogokat és intézkedéseket becikkelyező legfelső törvényszék, különböző tanácsok, kancelláriák és titkárságok) iratainak megőrzéséről, rendezéséről és leltározásáról.⁹

A másik vonal az Európa szinte minden országába egyszerre berobbanó erudíciós forradalom. Európa ámulva fedezi fel a múltra vonatkozó forrásanyag mérhetetlen gazdagságát. A 18. századi forráskiadók közül Ludovico Antonio Muratori (1671–1750), a modenai hercegi könyvtár és levéltár vezetőjének neve vált legendássá. De minden európai országnak, Oroszországtól¹⁰ Portugáliáig voltak Muratorijai. Hogy a történelem tudománnyá válhatott (az 1913-ban kiadott Everyman's Encyclopædia szerint „újabb időkben, ezeket tudománnyá” – de az I. világháború előtti scientista lelkesedés azóta lehűlt; a történetírás lehet scholarly de nem scientific, ez ugyanúgy érdeme a filozófusoknak (Hume, Vico, Voltaire, Condorcet, Herder), mint a forráskiadókknak, a Journal des Savants és az Acta Eruditorum világának (ide tartoznak Pray és Katona magyar jezsuiták) és a modern történészek első generációjának (Gibbon, Robertson).

A filozófusok és történészek érdeméről könyvtárnyi szak- és népszerűsítő könyv és számtalan internetes lap áll az olvasók rendelkezésére. Az eruditusokról szakkönyvek és szakkikkek persze megjelentek, de a szellemtörténeti szintézisek láthatóan Voltaire és Grimm hatása alatt maradtak: a források felfedezését, lemásolását és kiadását – márpedig a 18. századi forrásbúvárok ezrével adták ki az iratokat, amelyek így bekerültek a historiográfia vérkeringésébe – kiiktatták a Felvilágosodás említésre méltó teljesítményei közül.

Visszatérve a szűkebb témára, az Ancien Régime utolsó évtizedei fedezik fel a primér források jelentőségét. XV. és XVI. Lajos francia királyságának teljesítménye imponáló. 1770-ben 5700 egyházi, városi és uradalmi levéltárat írnak össze. A kormány különböző szerveket hoz létre, és bíz meg az iratok és kéziratok fölötti felügyelettel (Bureau Littéraire, Bureau des Archives). Megindulnak a külföldi iratmásoló akciók is Angliában, Németországban, Hollandiában és Spanyolországban. A Bibliothèque nationale őrzi 107 kötetben Louis-Georges Bréquigny (1714–1795) Angliában készített másolatait.

⁵ CASSIRER, 1966. 228.

⁶ LODOLINI, 2001. 316.

⁷ Az Ottomán birodalom levéltári központosítása ugyanebben a században, de valamivel korábban kezdődött.

⁸ KASSICS, 1825.

⁹ FAVIER, 2004. 27–34.

¹⁰ KOZLOV, 1999. 415.

² A másik sarkalatos elv a proveniencia. Erről később.

³ JENKINSON, 237.

⁴ Gay, 375.

na mindent megsemmisíteni, különösen nem egy zsigerileg fegyelmezetlen népnél. De a forradalmi gondolkozás, égetés nélkül is tudott levéltári tabula rasat csinálni: a *Bureau de Tri* az átvett állagokat szétbontotta és a megőrzésre méltónak ítélt maradványokat új, tartalmi vagy formai csoportokba vonta össze. A félig fondokból, félig mesterségesen összevont fondtöredékekből álló Nemzeti Levéltár teljes, az óriási átszervezések ellenére mindmáig érvényben lévő, sorozatokra épülő rendezési tervét a második főlevéltárnok, *Pierre-Claude-François Daunou* (1761–1840) dolgozta ki 1810 körül.

A tárgyi, illetve formai rendezés volt érvényben szinte mindenütt a régi Európában, egy-két kivételtől – így Genovától – eltekintve. Egy-egy intézményen belül ez a rendezési elv nem okozott nagy bajokat. De az új, sok szervtől származó, mindenféle állagot összpontosító, a történelmi emlékezet megőrzésére hivatott levéltári intézmények, hála elsősorban a profilváltásnak (jogbiztosítóból kutatástámogató), néhány évtized elteltével felfedezték, hogy minden mesterségesen kiagyalt levéltári rend az anyag történelmi értékét csökkenti esetleg drasztikusan. A megoldás: tiszteltetben tartani a szervesen kialakult állagok integritását (*principe du respect des fonds*), sőt, ha erre van lehetőség magát az irattári rendet (*Registraturprinzip*). A proveniencia elve érvényesült egyik vagy másik formában mindenütt, ahol végbement a 19. század liberális levéltári forradalma. Az elvet az 1898-ban megjelent, majd németre és franciára lefordított *Müller-Feith-Früh* féle holland kézikönyv kodifikálta.¹³

A 19. században általánossá vált, bírósági döntvények által szankcionált másik levéltári alapelv jogi jellegű. Az elv azt mondja ki, hogy a köziratok természetüknél fogva elidegeníthetetlenek, és hogy a köziratok állami tulajdonjoga elévülhetetlen. Ez az elv szabályozza – a proveniencia elvével kombinálva – a nemzetközi levéltári jogot. Iratadás törvényerejű döntést igényel, és a fondok szétosztása, amennyiben elkerülhető, elkerülendő.

A kutatás szolgálata

Hosszú múltra tekint vissza a levéltári titok. A Régi rendszer idején, az állami, illetve fejedelmi levéltárak szinte magától értetődően kapták a titkos (*geheim, segreto*) jelzőt. „Egészen a 18. század végéig, az állami levéltárak célja az, hogy hatékony kormányzási eszközt adjanak az uralkodó kezébe: a levéltárak tehat titkosak lesznek, egyedül az uralkodó rendelkezésére állanak, és valamennyi belső szabályzat hangsúlyozza, hogy a levéltárosoknak tilos az iratokba bárkinek, akár a minisztereknek, királyi engedély nélkül betekintést engedni. A 17. század elején, egy hivatalának a legfőbb kötelességéről megelégedező pápai levéltáros kényszerű munkával bűnhődött.”¹⁴ Az 1770-es években, amikor a *History of America*-t írta, *William Robertson* a spanyolországi brit nagykövet közvetítésének segítségével megpróbált bejutni a spanyol levéltárba, amelyről „úgy hírlék, hogy nyolcszáz és hetvenhárom vastag iratsomót őriz Amerikáról”. Az engedélyt azonban nem kapta meg.¹⁵

A beidegződések lassan oldódnak. A tudományos kutatás a Forradalom után még évtizedekig a könyvtárakban talál otthont. Az inkább csak másolatokat és kivonatokat – hivataloknak ingyen, magánszemélyeknek pénzért – kiadó francia Nemzeti Levéltár 1842-ben, azaz félévszázados működés után nyitja meg olvasótermét. De a kutató élete nem könnyű. A szabályzat az iratkiadást engedélyhez és aprólékos procedúrákhoz köti. A könyvtári szabadsághoz szokott olvasók nem győznek panaszkodni a levéltári kutatást nehezítő akadályokra.

Az 1850-es évek kutatási viszonyait és hozzáférhetőségi politikáját illusztrálандó, talán nem érdektelen kitérni az osztrák–porosz grossdeutsch–kleindeutsch ellentét egy levéltári epizódjára. *Heinrich von Sybel*, utóbb a porosz *Geheimes Staatsarchiv* igazgatója, 1853-ban jelenteti meg porosz, holland, angol és francia levéltári forrásokon alapuló, *Geschichte der Revolutionszeit*,

1789–1795 c. könyvét, amelyben azt bizonyítja be, hogy az álnok Ausztria volt a felelős a Baszelben 1795-ben megkötött porosz–francia különbékéért. A poroszok felelősségét kimutató osztrák válasz, a *Herzog Albrecht von Sachsen-Teschen als Reichs-Feld-Marschall, Alfred von Vivenot*-tól, 1859-ben jelent meg. Vivenot a bécsi levéltárakban kutathatott, ahova Sybelt nem engedték be, de a berlini és párizsi forrásokat nem láthatta. Az 1850-es években Franciaország ellensége nem Poroszország, hanem Ausztria volt.¹⁶

A hosszú tapogatózás és habozás után, a kutatókat befogadó nemzeti, területi és helyi levéltárak hálózata az 1880-as évekre épül ki. Az *Archivio Segreto Vaticano*-t XIII. Leó 1881-ben nyitja meg, a *Public Record Office* 1884-ben, a francia levéltárak 1887-ben vezetik be a liberális rutint összegező kutatási szabályzatot. E szabályzatok lényege: zártak csak a politikailag érzékeny és magánszemélyek intimítását érintő iratok maradnak hosszabb ideig, egyébként a levéltári anyag kutatása ötven év elteltével szabad – tegyük hozzá, amennyiben leltárak vagy egyéb segédletek a kutatást lehetővé teszik.

A 19. század levéltári forradalma két, ebben a korban alig szétválasztható szakma, a levéltárosok és történészek együttes akciójának eredménye. A levéltárosok begyűjtötték, rendezték és leltározták, gyakran ki is adták, a forrásokat (így a francia *Louis Douët d'Arq*, az osztrák *Alfred von Arneth*, a belga *Louis-Prospér Gachard*), a „pozitívista” történészek három egymást követő generációja (pro memoria néhány kiragadott név: *Ranke*, *Lord Acton*, *Marczali*, *Pirenne*, de a felsorolást hosszan lehetne folytatni) az így megnyílt, tényeket dokumentáló forrásanyagra támaszkodva megteremtette a történettudományt. A pozitívista történelmi látásmódot és követelményeket *Charles Victor Langlois* (1863–1929, a francia levéltárak igazgatója) és *Charles Seignobos* (1854–1942, a Sorbonne tanára) 1898-ban megjelent kézikönyve, az *Introduction aux études historiques*, foglalta össze.

Levéltári tragédiák és sikerek a 20. században

A liberális optimizmus nem élte túl az I. világháborút. A viktoriánus és *ferengőzsefi* korban kiépült és megszilárdult, a történettudományhoz szorosan kapcsolódó levéltári rendszerről azonban többé már nem lehetett lemondani. Sőt, a mind szélesebb hatáskörű és egyre több iratot termelő államoknak egyre hatékonyabb levéltárakra volt szükségük. A levéltártörténet következő szakaszának főszereplői a 19. századi forradalmából kimaradt és megkésettén Európához felzárkózó két nagyhatalom: Oroszország és az Egyesült Államok.

Az orosz felzárkózást, 1917 tavaszán, a liberális forradalom szellemében, európai arisztokraták, professzorok és levéltárosok kezdeményezték. Lenin 1918. júniusi rendelete ennek a lendületnek a terméke, de az Egységes Állami Levéltári Fond fogalmának bevezetésével, ez a rendelet alapítja meg az új diktatórikus állam centralizációs levéltári politikáját.¹⁷ 1917 és 1938 között, a levéltárak története ugyanolyan drámai és bonyolult, átszervezésekben, tisztogatásokban és ideológiai fordulatokban bővelkedő, mint az Unió és a Párt története. Ez alatt a húsz év alatt építi ki a hatalom a kettős, állami és pártlevéltári hálózatot az intézményrendszer három szintjén (Unió, Köztársaságok, területek). Ugyan a franciaországitól eltérő kronológiával, de a forradalmi tabula rasa egyik formáját se kerülte el a szovjet levéltárügy. A húszas évek végén előbb Pokrovszkij ideológikus rendezési sémája hozta veszélybe a levéltári örökség forrásértékét, a harmincas évek „makulatúra-kampányai” során pedig a levéltárakba került teljes anyag felét, 14 000 tonna papírt kitevő 28 millió tételt zúztak be a papíripar szolgálatában. 1938-ban a levéltárak a politikai rendőrség kötelékébe olvadtak be. A makulatúra-kampányoknak ezzel vége lett. De vége lett minden kutatási lehetőségnek is. Az NKVD bevezette a teljes titkosítást, amely csak 1953 után kezdett lazulni.

¹³ *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archiven*. A kézikönyv angol kiadása (a franciából fordítva) csak 1940-ben jelent meg.

¹⁴ Lásd BAUTIER, 1961. 1129.

¹⁵ GAY, 375.

¹⁶ Francia Külügyminisztériumi Levéltár, *Mémoires et Documents*, Autriche 67. és 68 számú irat (1869. február 9).

¹⁷ HORHORDINA, 1994.

²¹ KENNEDY, 2001. XLVII–749.

A „népi demokráciák” nem egyenlő mértékben vették át a szovjet levéltári elveket és módszereket, de négy évtizedes szocialista korszak mindenütt hagyott nyomokat. Így az Állami Levéltári Fond fogalmának ma is sok a híve Oroszországban, a volt szovjet köztársaságokban, és Közép-Európában, holott nyilvánvalóan inkompatibilis a jogállam és a demokratikus politikai élet nem egy szabályával. A szovjet típusú teljes titkosítást több ország elkerülte, Lengyelországban és Magyarországon a levéltárak mindvégig a kulturális tárcához tartoztak, s ezekben az országokban nagyobb nehézség nélkül lehetett a hozzáférhetőséget az új, a viktoriánus korinál jóval liberálisabb s egyben jóval bonyolultabb európai normának megfelelően rendezni. De problémák még sokhelyütt merülnek fel. Így például, a rendszerváltás előtti időkre emlékeztető, 2003-ban bevezetett, román kutatási szabályzat egyenesen riasztó volt, szerencsére csak rövid ideig volt érvényben. Levéltári területen valószínűleg a jog nélküli államiság okozta a legsúlyosabb maradandó károkat.

A szisztematikus jogtíprás nem volt a szovjet pártállam monopóliuma. A Harmadik Birodalom szintén hatályon kívül helyezte a magánjogot és a közjogot, mind belföldön, mind a meghódított országokban, de ezen kívül a nemzetközi levéltári jogot is lerombolta. A világtörténelemben páratlan levéltári fosztogatás évekig folyt a meghódított Európában. Az elrabolt iratok tekintélyes részét azután a szovjet hadsereg zsákmányként vitte Moszkvába – titokban. A titok csak 1991-ben pattant ki. A kettős levéltár-zsákmányolás szinte minden szálát Patricia Grimsted harvardi kutató göngyöltette fel.¹⁸

Azt hiszem meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy a gyors amerikai felzárkózás az 1930-as években a 20. század legfontosabb levéltári eseménye, mert döntő módon befolyásolta a „klasszikus”, 19. századi szakmai paradigma átalakulását. Amerika dolgozta ki a „három korszak” elméletét, és teremtette meg ezzel a globális irat- és levéltártan fogalmát. Az amerikai iratkezelési (*records management*) elvek és eszközök elég hajlékonyak bizonyultak, hogy az irattermelést radikálisan megváltoztató, szintén Amerikából kiinduló informatikai forradalomhoz adaptálódjának. Intézményi vonalon Amerika az angol modellt vette át, de hozzátett két strukturális újítást a regionális központokkal és az elnöki könyvtárakkal. Ugyanúgy, mint Angliában, az intézményrendszer alsóbb szintjei (államok, városok) csak lassan, igen-igen változatos utakat követve és nem egyenlő sikerrel szervezték meg levéltáraikat. A főérdem ezen a területen a szakmai egyesületeké, amelyek sehol nem tudtak akkora befolyásra szert tenni, mint az Egyesült Államokban. A Nemzetközi Levéltári Tanácsot amerikai kezdeményezés hozta létre 1948-ban, és a sikeres nemzetközi akciót a hozzáférhetőség liberalizálásért szintén Amerika indította el az 1960-as években.

A 20. század másik jelentős paradigmaformáló sikere a nemzetközi együttműködés kibontakozása mind elméleti mind gyakorlati síkon. Ennek köszönhető a levéltárak térfoglalása Európán kívül egyfelől, a levéltári munkát és munkakörülményeket, az anyagvédelmet, anyagfeldolgozást és kutatószolgálatot gyökeresen megváltoztató technikák gyors fejlődése és elterjedése másfelől. Tegyük hozzá: az anyagvédelmi technikák (építkezés, raktári mikroklima-kontroll, reprográfia, digitalizálás stb.) tökéletesítése a könyvtárak, levéltárak és múzeumok közös ügye.

A paradigmaváltás útján

A *Handleiding* klasszikus levéltári paradigmája az 1950-es évekig maradt érvényben. Ezt a közlevéltárak hatáskörére és hozzáértésére támaszkodó paradigmát szerves egészként fogta fel a szakma. Episztemiológiai alapját az erudícióból kifejlődött segédtudományok (paleográfia, diplomatika, pecséttan stb.) és a proveniencia-centrikus levéltártan képezte. Ez határozta meg a levéltári gyakorlat (selejtezés, rendezés, leírás, forráskritika, szövegkiadás, intézménytörténet stb.) szabályait, és tette uralkodó elvekké az akribia igényét és az autenticitás védelmét. Etikái és

jogi síkon a klasszikus paradigma a levéltárak kettős, közigazgatási és történettudományi kötelességét tekintette a szakmai tevékenység irányító elvének. A klasszikus levéltári paradigmát és a vele mind egészében, mind részleteiben kompatibilis pozitivistá történetírás normarendszerét egyazon korszak dolgozta ki egymással szoros összefüggésben, olyan közös szentélyekben, mint a párizsi *École des Chartes* és a bécsi *Institut für Österreichische Geschichtsforschung*.

Az I. világháború után, a történettudomány fejlődése új utakra tért. Ezt az óriási témát itt persze még csak érinteni se tudjuk, csupán egy a levéltárügyre is tartozó mozzanatot szeretnék megemlíteni, a pozitívizmus kritikáját. „Mi a történelem?” címmel Edward Hallett Carr (1892–1982) előadásorozatot tartott 1961-ben Cambridge-ben.¹⁹ Az első előadásban jobb ügyhöz méltó szenvedéllyel és irigyléreméltó humorral megy neki az öt megelőző két nemzedék credójának, amely szerint a források segítségével a történelmi valóság rekonstruálható, *wie es eigentlich gewesen*. A tények és a dokumentumok fetisizista tisztelete eretnokség, a történettudománynak nincs szüksége porszárazságú, specializált minitémákat részletező monográfiákra. *Nil novi sub sole*: Carr, kétszáz év után, Voltaire hadjáratát kezdte újra. Carr történeti pályáját enigmatikusnak is lehet nevezni. Az 1930-as években mind a sztálini pestisről mind a hitleri koleráról megértő és elnéző könyveket írt. Az utolsó negyven év levéltári statisztikái hatalmasan rácsáfoltak Carr koncepciójára. A tények és források vonzóereje egyre nő.

A most strukturálódó új levéltári paradigma természetesen megtartja a konzerválás és kommunikáció kettős imperatívuszát, de ezen túlmenően a *Handleiding* eszmerendszere, csak az egyik, valószínűleg nem is a legfontosabb összetevője lesz. Mivel aktuális folyamatról van szó, minden, ami erről a témáról mondható nem az experimentális bizonyosságok, hanem a többé-kevésbé indokolt, elképzelhető konjektúrák kategóriájába tartozik.

Elméleti síkon, a központi helyet a magát az információs tudományok közé soroló globális archivisztika igyekszik elfoglalni. Ennek a levéltártannak már ma domináló segédtudománya az informatika. Egyrészt azért, mert jóformán minden levéltári tevékenység (a raktártérelosztástól és az állományvédelemtől a kutatószolgálat minden mozzanatáig, beleértve az olvashatatlant iratok olvashatóvá tételét) számítógép technológiát igényel. Másrészt azért, mert mind a közigazgatásban, mind a magánszektorban az iratok elektronikus úton készülnek. Hála az autentifikációs eljárásoknak, az elektronikus iratok hamisítása már ma ugyanolyan nehéz, mint a hagyományos kéziratoké, de a sokhelyütt intenzíven folyó kutatások ellenére, továbbra is *per definitionem* nyitott kérdés, hogy a levéltárakat érdeklő hosszú távon (100 év fölött) hogyan lehet az elektronikus iratok fennmaradását biztosítani. *Per definitionem* nyitott, ugyanis a választ csak az utókor fogja megkapni 100, 200, illetve 500 év múlva.

Az új paradigma intézményes komponense nem szorítkozik a közlevéltárakra. A nemzeti, területi és községi levéltárak, amennyiben tartósan megkapják az informatizált világban nélkülözhetetlen anyagi eszközöket, feltehetően megtartják normatív tekintélyüket, de súlyuk a munkaerőpiac fokozatosan csökken. Mivel a levéltári törvény csak a közlevéltárak működését hivatott szabályozni, a teljes szakmai terület kohézióját közös deontológiával és szabványokkal lehet elérni. A levéltárak jövője attól függ, hogy az új paradigma a levéltári intézmény fogalmát az iratanyaghoz vagy az emlékezet funkcióhoz köti. A dilemma még nem dőlt el.

A *Handleiding* világának egy és oszthatatlan levéltáros szakmája a múlté. Még nem rajzolódott ki világosan a jövő differenciált levéltáros-szakmájának összetétele, de annyi már most kétségtelen, hogy a klasszikus segédtudományokon felnőtt levéltárosok monopóliuma értelmét veszítette.

Ugyancsak hanyatlóban van a közlevéltári autarkia, amely azt jelentette, hogy az intézményen belüli minden irat- és levéltári tevékenységet az intézmény személyzete volt köteles ellátni. A privatizációs trend költségvetési megfontolásokból indult el (pl. a reprográfiával és iratrestaurálással foglalkozó közalkalmazottak teljesítménye elégtelen, bizonyos funkciókat, így a takarí-

¹⁹ CARR, 1973. 169.

tást vagy az átmeneti raktározást gazdaságosabban lehet ellátni külső szerződéssel), de mintegy tizenöt-húsz év óta, a neoliberalizmusnak nevezett politikai divat ideológiai érvekkel igyekszik a szerződéses területet szélesíteni. Költségvetési indok nélkül, egyszerűen az állami kompetencia szűkítéséért – a doktrína szerint mennél kisebb az állam annál boldogabb a lakosság – veti föl levéltári alapfunkciók, sőt a közlevéltári intézmény privatizációjának lehetőségét.

Itt van pedig az a határ, amelyet még a militáns államleépítőknek is tiszteletben kell tartaniuk: a kollektív – nemzeti, állami, európai – emlékezet védelme a közhatalom joga és kötelessége. A Felfilágosodásnak ez a vívmánya nemhogy elvesztette volna legitimitását, ellenkezőleg, az információs technológia rohamos fejlődése eddig nem is sejtethető távlatokat nyit az emlékezet ápolásának, azaz az egyre gazdagodó skálájú kutatásnak. A kulcsszavak: adatbázis, digitalizálás, internet egyfelől, állami levéltári és nemzeti írott örökség másfelől. A következő évtizedek könyvtáros és levéltáros nemzedékein múlik, hogy milyen mértékben sikerül a technológiai potenciált a kulturális örökséget feltáró tudományok szolgálatába állítani.

Az új levéltári paradigma az itt említetteknél szélesebb ismeretanyagot, illetve elvi és fogalmi együtttest fog felölelni és rendszerezni. Ma csak annyit tudunk, hogy mintegy ötven évvel ezelőtt megindult a levéltári paradigmaváltás.

Rövidítések és Irodalomjegyzék

1.

Kiadatlan források

Francia Külügyminisztériumi Levéltár
Mémoires et Documents, Autriche

2.

Kiadott források

- BAUTIER
1961 BAUTIER, ROBERT-HENRI „Les Archives” *L’histoire et ses méthodes, Encyclopédie de la Pléiade*. Gallimard, Paris, 1961.
- CARR,
1961 CARR, E. H.: What is History? *The George Macaulay Trevelyan Lectures Delivered in the University of Cambridge, January–March 1961*. Penguin Books, London, 1973. (Első kiadás: Macmillan, 1961.)
- CASSIRER
1966 CASSIRER, ERNST: *La philosophie des Lumières*, éd. 1966.
- CHAPOLLION-FIGEAC,
1887 CHAPOLLION-FIGEAC, AIMÉ: *Notice sur les Archives départementales de France*. Grenoble, 1887.
- FAVIER
2004 FAVIER, LUCIE: *La mémoire de l’État. Histoire des Archives nationales*. S. I., Fayard, 2004.
- GAY
HORHORDINA,
1994 GAY, PETER: *The Enlightenment an Interpretation II, The Science of Freedom*
- JENKINSON
JENKINSON, HILARY SIR: *The English Archivist: A New Profession. Selected Writings of...* Alan Sutton, Gloucester

KASSICS
1825

KASSICS, IGNATIUS: *Enchiridion seu extractus benignarum normalium ordinationum regiarum... Tomus secundus. ...ab anno 1780 usque annum 1790.*, 1 vol., 182 pages. Pest, 1825.

KENNEDY
2001

KENNEDY GRIMSTED, PATRICIA: *Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. Mass., Harvard University Press, Cambridge, 2001. (Harvard Papers in Ukrainian Studies)

KOZLOV
1999

KOZLOV, V. P.: *Rosszijszkaja arheografija konca XVIII – pervoj csetverti XIX veka*. Moskva, 1999.

LODOLINI,
2001

LODOLINI, ELIO: *Storia dell’archivistica italiana. Dal mondo antico alla metà del secolo XX*. FrancoAngeli, Milano, 2001.

MULLER-FEITH-FRUIIN
1940

MULLER-FEITH-FRUIIN: *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archiven* (holland kézikönyv első angol kiadása).

KINEVEZTÉK AZ NKA ÚJ KURATÓRIUMI TAGJAIT

2012. január 1-jétől a Nemzeti Kulturális Alap keretein belül egységes Közgyűteményi Kollégium kezdi meg működését, egyesítve a levéltári, könyvtári és múzeumi területeket.

A szakmai szervezetek által delegált személyek:

CSERI MIKLÓS, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum főigazgatója

KÁLNOKI-GYÖNGYÖSSY MÁRTON, a Megyei Múzeumok Igazgatóságainak Szövetsége elnöke, a Pest Megyei Múzeumok igazgatója

TILCSIK GYÖRGY, a Vas Megyei Levéltár igazgatója, a Megyei és Városi Levéltárak Tanácsának elnöke

TÖZSÉRNÉ GÉCZI ANDREA, az egri Bródy Sándor Városi és Megyei Könyvtár igazgató.

Miniszteri hatáskörben kinevezett személyek:

SEPSEYNÉ VÍGH ANNAMÁRIA, a Nemzeti Erőforrás Minisztérium Közgyűteményi Főosztályának vezetője

VASAS LÍVIA, a Semmelweis Egyetem Központi Könyvtárának főigazgatója

MECSÉRINÉ DOKTOR ROZÁLIA, a körmendi Faludi Ferenc Városi Könyvtár igazgatója

Az új összevont Kollégium miniszter által kinevezett vezetője:

KENYERES ISTVÁN, a Megyei és Városi Levéltárak Tanácsának alelnöke, Budapest Főváros Levéltárának főigazgató-helyettese lett